

Hajdú Zoltán

Az állami beavatkozások szerepe a centrum-periféria viszonyrendszer formálásában Baranya megyében az államszocialista korszakban (1949-1990)²

A központi hatalom az államszocialista korszakban korábban soha nem látott mértékben és mélységben vállalt szerepet az országos és megyei szinten egyaránt a települések közötti kapcsolatrendszerek formálásában. Az 1949-re kiépült pártállam az alkotmányos berendezkedéssel, a közigazgatás területi-, központ- és funkcionális rendszerének kialakításával, a tanácsrendszer formalizált hierarchikus rendjének meghatározásával, majd működtetésével meghatározó szereplővé vált a közigazgatási centrum – periféria rendszer formálásában. A működő közigazgatási struktúra és a területfejlesztés „összehangolása” folyamatosan napirenden volt a korszakban. Kolta János – jogász, tudományos kutató, egyetemi oktató - az országos tervek „lebontásakor, megyei szintű értelmezésekor” radikalizmusával többször túlment az országos törekvéseken. 1965-ben a megye településeinek nagyobb részét az „elhaló települések” kategóriába sorolta. Az 1971. évi OTK Baranya megyében is hierarchikus fejlesztési központkategóriákat (és hozzájuk rendelt körzeteket) jelentett, valójában városfejlesztési koncepció volt. A megyei redistribúció révén Pécs és a kijelölt középfokú központok kitüntetett szerepet kaptak. A kiemelt alsó fokú központok szintjén még értelmezhető volt a fejlesztési törekvés, de „lejjebb” már nem. Az „egyéb” települések még a napi működéshez szükséges forrásokhoz is alig jutottak hozzá. A kormány előbb módosította, majd 1985-ben hatályon kívül helyezte az OTK-t, a rendszerváltás kezdetekor más kérdések kerültek előtérbe.

Kulcsszavak: Baranya megye, településhálózat-fejlesztés, közigazgatási szervezés, OTK, közigazgatási centrum – periféria viszony

JEL-kód: H83

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2021.16>

Bevezetés

Baranya megye demográfiai, társadalmi, gazdasági, településhálózati tekintetben szinte „mintázta” Magyarország egészét. A megyeszékhely Pécs centrális topográfiai elhelyezkedésű, az országos jelentőségű és helyi érdekű vasútvonalakkal megerősítették térszerkezeti pozícióját. A megye az „átlag szintjén” aprófalvas jellegű, de egyes járások (különösen a mohácsi) esetében jóval összetettebb településhálózat és vonzáskörzet-rendszer alakult ki. A sok nemzetiségű jelleg brutális etnopolitikai beavatkozásokat hozott 1944-től. A holokauszt, majd a németek jelentős részének elűzése, a kiűzött felvidéki magyarok betelepítése alapvető változásokat eredményeztek.

A megye területi, településhálózati, települési folyamataiban az államszocializmus időszakában kiemelten jelentek meg országos nagypolitikai, szakpolitikai beavatkozások. A szénbányászat fejlesztése, majd az uránbányászat megjelenése és felfutása alapvető térszerkezeti hatásokkal is járt a megyében, mindenekelőtt Pécs szélesebb térségében. Pécs minden tekintetben meghatározóbb szerepet játszott a megyén belül, mint Budapest az országban.

Baranya és Pécs abban a tekintetben is sajátosságokat hordozott, hogy a jogi, majd közgazdasági egyetemi és főiskolai földrajzoktatás révén, több szakterületen helyben rendelkezett jelentős humán erőforrásokkal, a Dunántúli Tudományos Intézet révén 1943-tól - változó profilok és intenzitás mellett – területi fókuszú kutatási háttérrel is. A pécsi építészeti tervező műhely nem csak országos, hanem nemzetközi figyelmet is kapott.

² A kutatás a „Kormányzási kihívások periférikus térségekben” című NKFI 132294 számú OTKA keretei között folyik.

Baranya megye települési, (településtörténeti, település-igazgatási, település-földrajzi) problematikájának feltárása a két világháború közötti időszakban már országos tekintetben is jelentős eredményekre vezetett. Az Erzsébet Tudományegyetem Prinz Gyula vezette földrajzi intézetében alapvető jelentőségű kutatások folytak. Prinz az 1920-as évek elején, majd 1933-ban is alapvető javaslatokat tett az ország közlekedési, településhálózat központjai és az igazgatási központok, a területbeosztás összehangolására (Hajdú 1980). Az intézetben kiemelkedő jelentőségű egyetemi doktori disszertációk készültek és jelentek meg, részben már Walter Christaller koncepciójának alkalmazásával. Szabó Pál Zoltán nemzetközi jellegű elméleti és módszertani bázison elemezte a térség települési, település-földrajzi viszonyait (Szabó 1926), Baranya megye országos tekintetben is az egyik leginkább feltárt, megismert területi struktúrájú részévé vált.

A földrajzi kutatások nem csak a területi jellemzőket, állapotokat tárták fel, hanem feltették azt a kérdést is, hogy: „Milyen Pécs és milyennek kellene lennie?”. Prinz a korabeli német területi és településpolitikai ismeretében fogalmazta meg Pécs fejlesztésével kapcsolatos elképzeléseit, nem mindig „kiérdemelve” a város és a megye vezetésének elismerését.

Krisztics Sándor pécsi egyetemi tanári tevékenysége (1925-1949) révén az általa vezetett – Budapesten, majd Pécsen működő - Magyar Szociográfiai Intézet (1924-1949) kutatásaiban erőteljesen megjelent Baranya megye. Az Intézetben kiterjedt településtörténeti és „településállapot” felmérései, adattár-építési munkálatok indultak meg. A török hódoltság időszakában, valamint a felszabadító háborúk következtében Baranya megye 1942. évi közigazgatási területéről 287 község tűnt el, szűnt meg, számolták-számolódtak fel (Follajtár 1942). A török kiűzése utáni újratelepítés során a legtöbb korábbi település földrajzi helye ismét lakottá vált. Több okból újjászületett a megyében az aprófalvas jelleg.

Az elkészült községi adattárak (Dunaszekcső, Kővágószőlős, Magyarbóly, Máriagyűd, Peterd, Villány) egyszerre jelenítette meg a múltbéli, a recens folyamatokat, s részben kitértek a lehetséges jövőbeni folyamatok alakulására is. A települési adattárak jó része valóságos települési kismonográfia volt. A települési „életrajzok” hozzájárultak az általános és egyedi folyamatok jobb megértéséhez.

Baranya megye bekerült az országos falukutató mozgalom érdeklődési körébe is. Kemse monográfiája (Gunda szerk. 1936) jelezte, hogy „Kincses Baranya” keretein belül milyen súlyos települési társadalmi, gazdasági, szociológiai, igazgatási bajok vannak. A monográfia a korabeli tudományos közösségekben elismerésekben, míg a politikai szereplők részéről bírálatokban részesült.

A települési és kistérségi demográfiai folyamatok elemzése során az Ormánság és az egyke kérdésköre került előtérbe. A kistáj lakosságának önként vállalt születés-szám korlátozása súlyos folyamatokat indított el, melyek hosszú távú hatása a népességcsere lett.

Az 1943-ban alapított Dunántúli Tudományos Intézet Szabó Pál Zoltán igazgatásával egyszerre kezdett bele a Délkelet-Dunántúl és a Balkán tanulmányozását. Különösen Kelet-Baranya és Tolna megye német lakossága és településeik kerültek a DTI érdeklődésének körébe.

Baranya megye az országos területi- és településhálózat-fejlesztési politikában, helyi hozzájárulások 1945-1990

Baranya megye és Pécs területén csak kisebb jelentőségű harcok folytak a II. világháború magyarországi eseményei sorában. Pécs csak kisebb anyagi károkat szenvedett, ugyanakkor a holokauszt súlyos emberi tragédiákkal járt Pécs és a járási székhelyek esetében. A város és a megye gazdaságának humán erőforrásait alapvetően leértékelte a brutális népirtás. Pécsről és Baranya megyéből a némileg eltérő statisztikai adatok szerint az 1941. évi zsidó lakosság (Pécsett 3486 fő) döntő részét szállították koncentrációs táborba (a vonatok innen közvetlenül Auschwitzba mentek), s különösen a vidéki lakosok közül csak kevesen tértek vissza. 1949-ben a megyében mindössze 1053 személy vallotta magát izraelita vallásúnak, ebből 928 fő Pécsen élt (Krássó 2011).

A másik, szintén súlyos humánerőforrás veszteséget a svábok Pécsről és a megyéből a Szovjetunióba történő erőszakos elhurcolása (málenkij robot), majd az országból való kitelepítése jelentette. A kitelepítések során egyes települések helyi társadalma megroppant. Az 1941. évi népszámlálás szerint Baranya megye 1950. évi területén 95 ezer német élt, elsősorban a megye délkeleti és északi részén. Kistérségi és települési jelleggel több esetben a többséget jelentették.

A megye demográfiai veszteségeket csak részben tudta ezt pótolni a Csehszlovákiából elűzött (mintegy 95 ezer) felvidéki magyarok egy részének betelepítése Baranya megyébe (Szenyéri 2001). A letelepített népesség hosszú időn keresztül az „ideigenesség” állapotában és tudatával élt. Egészeiben véve az 1944-1948 közötti erőszakos demográfiai beavatkozások azzal jártak, hogy az új lakosok jelentős része nem ismerte sem szűkebb (települése), sem pedig tágabb (járása, Baranya megye) környezete valós viszonyait, szinte tájékozatlanul mozgott a térségben.

Közigazgatási területszervezés, központrendszer, településpolitika

Az 1949. évi népszámlálás eredményei már az 1950. június 1-i új megyei és járási közigazgatási felosztás bázisán kerültek feldolgozásra. A megye népsűrűsége a városokkal együtt 75,3 fő/km² volt, e tekintetben a 14. helyet foglalta el az országban. Ha csak a községi népsűrűséget nézték (Mohács 19093 fő és Pécs 78199 fő nélkül), akkor az 61,1 fő/km² volt, s ez esetben a 16. helyet szerezte meg az országban. (Az ország második legritkábban lakott akkori járása a Sellyei járás volt, 48,1 fő/km² értékkel.)

Baranya megye területe némileg megnőtt, új területe 460096 hektár lett, s 362543 fő élt a megyében. Somogy megyétől 1950-ben Baranyához csatolták a Szigetvári járás 34, a Barcsi egy községét. *A megye kialakított határai érdemben nem változtak a későbbiekben, csak a perifériákon történtek megyehatár-módosítások:* 1954-ben Kiskeresztúr Somogytól Baranyába, 1959-ben Zsibrik Baranyától Tolnába, 1974-ben Dombóvár térségében Kaposszekcső, Csikóstöttös, Jágónak Tolnához, míg 1975-ben Máza Tolnából Baranyába került. (Dufalva, 1954-en alakult Dunaszekcső területéből, Bajától mintegy 20 km-re volt csak, s a Duna elválasztott Baranya megyétől, 1996-ban Bács-Kiskunhoz csatlakozott.)

A megye területi stabilitásával szemben a belső, járási, városkörnyéki területfelosztás gyakran változott. 1950-ben a megye területén kilenc járást alakítottak, a megyében mindössze két település (Mohács, Pécs) funkcionált városként. A tanácsok az államhatalom területi és települési szervei lettek az új politikai és igazgatási rendszerben. Az állam lényegében minden településen jelen volt, (alacsony lett a községi közös tanácsok száma) a megindult újjászervezési és rendezési folyamatban a korábbiakhoz képest lényegi szerepet kaptak a járási tanácsok. A járási szinten még elég sok megbízható kádert tudott biztosítani az állam. Az új járási székhelyeken a „járási...” szintű intézmények viszonylag széles köre kezdett el kiépülni. A járás alapvetően igazgatási, de részben közszolgáltatási jelleggel is kezdett formálódni.

Az újonnan kialakított járások többféle politikai célt is szolgáltak:

- A 4147 fős Komló község körül életre hívott, 26 települést összefogó, 24 ezer fős járás egyik feladata a nagy fejlesztés előtt álló Komló problémáinak (munkaerőhiány, lakáshiány, élelmiszerellátás) enyhítése volt. Komlónak korábban nem volt sem szerepe, sem pedig tapasztalata a községek irányítása tekintetében. A járás döntően aprófalvas jellegű volt.
- A 19 ezer fős, városi jogállású Mohács körül megszervezett járás (21 község 32 ezer fő) éppen „tervezési funkciót váltott”, a magyar-jugoszláv viszony megromlása miatt a tervezett vas- és acélmű „északra távozott”. A járás országhatár-menti határsávva vált, sőt az épülő déli erődrendszer Baranya-háromszögi, és dunai kulcsponjtjává váltak. A járásban a közép- és nagyközségek is megjelentek.
- A minden korábbinál nagyobb Pécsi járás (61 község, 44 ezer fő) lényegében tükrözte a megyeszékhely meghatározó súlyát a megye gazdaságában és térszerkezetében. A szénecsaták után új, szisztematikusabb bányászati fejlesztések indultak Pécs keleti

térségében. Pécs térségében kiszélesedett az „ingázó” települések köre, az elsődleges munkaadó 1950-ben a szénbánya volt.

- A Pécsváradi járás (34 település, 33 ezer fő) a lakosság 1941. évi összetételéhez képest az egyik legmélyebben megváltoztatott járása volt a megyének. A 3 ezer lakosú Pécsvárad maga is alapvetően átalakult. A községek részben új lakossága az alapvető viszonyok felől tájékozódott.
- A Sásdi járás (a 43 községével, 20 ezer fős népességével (melynek összetétele szintén nagyon jelentős mértékben átalakult) sok szempontból „hagyományos” járásnak volt tekinthető. A 2200 lakosú központ csak adminisztratív tekintetben hatott az egész járás népességére.
- A Sellyei járás (35 község, 21 ezer fő) a „határ-mentiség” szülötte. Az elsődleges cél a déli határ ellenőrzése volt, a határsáv a járás nagy részét magába foglalta. Sellye a 2200 lakosával csak adminisztratív központ volt elsődlegesen.
- A Siklósi járás (51 település, 36 ezer fő) hagyományos jellegű járás volt, azzal az új funkcióval, hogy a határsáv részeként a határellenőrzésben és védelmi felkészülésben meghatározó szerepet kapott. Kiemelt cél volt Pécs és a szénbánya-vidék biztonságának növelése.
- A Szigetvári járás (41 község, 33 ezer fő) a 6500 fős járási székhellyel az egyik leginkább funkcionális térségnek volt tekinthető. (Gyűrűfű a maga 253 lakosával nem a járás legkisebb lélekszámú települése volt, „még élni látszott”.)
- A Villányi járás (24 község, 17 ezer fő) a 2400 fős székhelyével a demográfiai szempontból erősen átalakult, határvédelmi járás lett.

A centrum – periféria viszony szempontjából tudatos struktúrát alakítottak ki, a déli határsáv és a határral párhuzamosan kialakított négy járás elsődleges célja a déli védelemre való felkészülés volt. Az épülő déli erődrendszer megerősítette ezeket a funkciókat. A helyzet ugyanakkor azzal is járt, hogy a periféria minden korábbinál nagyobb figyelmet, részben fejlesztési forrásokat is kapott. A rendőrség, az ÁVH, a hadsereg jelenléte erősen látható és érezhető volt a déli járásokban. A határsávból való kitelepítések megindulása (délszlávok, „kulákok”) minden tekintetben súlyos deformációkhoz vezettek.

Az MDP, majd az MSZMP megyei bizottságai folyamatos jelleggel érintették a megyében végbe menő folyamatokat, a párthatározatok kitértek a gazdaságfejlesztés éppen aktuális kérdéseire, de esetenként foglalkoztak a városok és a községek helyzetével is (Németh J.-né et al (szerk. 1986)

Külön kérdés a területi rendszer közlekedési hálózat oldaláról való „működőképessége”. 1950-ben mind az országban, mind pedig Baranya megyében még a vasút volt a legfontosabb közlekedési lehetőség. Pécs országos szinten „periféria” volt e tekintetben, a megyén belül viszont a korábban kiépült helyi érdekű vonalak és hálózat következtében valóságos központ (Erdősi 1981)

A közúthálózat mind országos, mind pedig megyei szinten a gyors fejlesztés induló állapotában volt (Krauter 1977). Baranya megye úthálózata Krauter térképsorozat szerint (1918, 1945, 1950, 1954, 1975, 1977) lényegében Pécs központtal épült ki, ugyanakkor a minősége és kapacitása mindenkor korlátozott volt. Pécs „alatt” a járási székhelyek kistérségi úthálózati központtá válása bizonyítható minden időszakra vonatkozóan. (A területi folyamatok megértése szempontjából alapvető fontosságú kötetet „Belső használatra” minősítéssel látták el, hiszen az utak részben a magyar-jugoszláv határ felé vezettek, így különösen az utak teherbírására vonatkozó adatok biztonságpolitikai tartalmat hordoztak még 1977-ben is.)

Az 1950-ben kialakított járási beosztás – a közigazgatás-politikai és településhálózat-fejlesztési tervek függvényében többször módosult: 1952-ben már összevonták a Sásdi és a Komlósi járást, 1956-ban megszűnt a Villányi, 1963-ban a Sellyei, 1966-ban a Pécsváradi járás került felszámolásra. A teljesebb közszolgáltatási infrastruktúrával rendelkező települések maradtak járási székhelyek, melyek mind városi jogállásra emelkedtek fokozatosan.

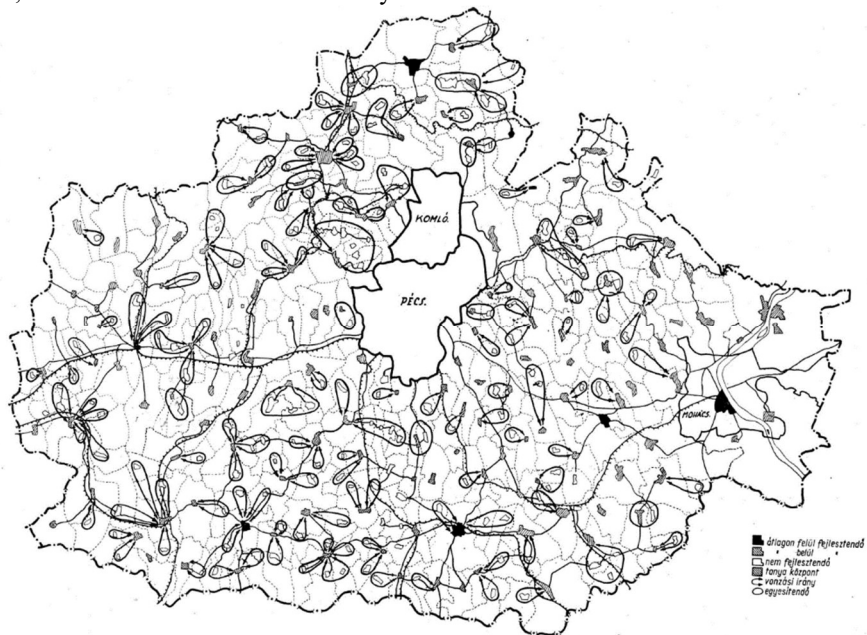
A terület, város- és településhálózat-fejlesztési politika alakulása az országos folyamatok keretei belül Baranya megyében, 1951-1985

1951. decemberében a TERINT keretei között elkészült első országos településfejlesztési koncepció (Hajdú 1992). A településeket fejlesztési osztályokba sorolták: osztályon felüli (2), I. osztályú (73), II. osztályú (81), ezt két alkategóriára osztották (A – 52, B - 29). A III. osztályba sorolt települések képezték a legszélesebb kört (3067). Az ide beosztott településeket további három alosztályba (A - 1254, B – 283, C - 1530) tagolták. Baranya megyében csak Komló, Mohács és Pécs került be az I. osztályú települések közé, alacsony lett a II. osztályba sorolt települések száma, (Sásd, Sellye, Siklós, Szigetvár) legmagasabb a III/c, a nem fejlesztendő községek száma lett.

Az elképzelés egy része nyilvános volt, az I. és II. osztályba sorolt települések köre megjelent a közigazgatási határozatok között, részben azonban titkos volt, a III osztály, azon belül pedig a III/c települések köre nem került nyilvános publikálásra. (Az anyagot a TERINT kutatói részben egyeztették a megyei pártbizottságokkal és a megyei tanácsokkal, azok tisztában voltak a megyéjükhöz tartozó települések elképzelt jövőjével.) A megyei tanács tervosztályán még az 1960-as évek elején is „az asztalon volt” a települések ezen besorolása.

Kolta János részt vett a koncepció megyei tanácsi egyeztetésében, s az elképzelés Baranya megyére vonatkozó részét (1. ábra) még az 1950-es évek végén végzett kutatásai során is kiindulópontként vette figyelembe (Kolta 1961). A Kolta szerint „átlagon felül fejlesztendő” településkategória Baranyában valójában a külső periféria települési központjainak a megerősítését szolgálta: Mohács, Bóly, Siklós, Vajszló, Sellye, Szigetvár, Mágocs.

A mezőgazdaság erőltetett kollektivizálásának végrehajtása minden tekintetben új helyzetet teremtett a községekben. A tsz-ek konszolidációja, majd megerősödése révén fokozatosan új szereplő jelent meg a vidéki folyamatokban. A gépesítés előtérbe kerülésével a korábban a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő egy része „feleslegessé” vált, különösen a fiatalabb korosztályok váltottak foglalkozást, s a legtöbben települést is. Erőteljesebben megindult a városokban, különösen a Pécsre vándorlás folyamata.

I.ábra: Baranya megye vonzási térképe, 1961
 Figure 1. Attractive zones of Baranya County, 1961
 Forrás: Kolta, 1961

Komló kapcsán hamar kiderült, hogy alkalmatlan a községek irányítására, ezért a több környező kisközség (Mecsekjános, Mecsekfalva, Kisbattyán) hozzácsatolásával várossá alakuló (1951) település vezetésének minden gondját a szénbányászat fejlesztéséhez kapcsolódó országos célkitűzések, feladatok helyi segítése, megoldása kötötte le. „Komló és a szénvidék az országé volt”, s nem Baranyában és a városban dőltek el elsősorban a fejlesztési kérdések.

Az 1950-es évek elejétől a Pécs-Komló várostengely lett a megye minden vonatkozásban meghatározó centruma. A hozzájuk képest periférikus Mohács éppen elvesztette „nagygyá válásának lehetőségeit” a vas- és acélmű északra mozgatásával.

A megyeszékhely Pécs közigazgatási pozíciója az új tanácsrendszerben 1950-től az államszocialista korszak végéig egyedi módon alakult a megyén belül. A város fejlesztése érdekében megindult közigazgatási területének növelése: Mecsekszabolcs – 1947, Nagyárpád 1950, Málom, Mecsekajka, Vasas – 1959, majd a vele egybe nem épült Hírd becsatolásával (1977) többszöröseire nőtt területe, belső funkcionális tagoltsága alapvetően megváltozott. A szénbányászat fejlesztéséhez kapcsolódó tömeges lakásépítések Mecsekszabolcs területén indultak meg. A település Pécshez történő csatolása után felgyorsult a lakásállomány gyarapítása. 1966-ig 2000, döntően kétszobás lakás épült fel Pécs keleti részén, alapvetően pécsi tervezők típusai szerint.

Az egész megye gazdasági, társadalmi, város- és településfejlesztési kérdéskörét érintette Pécs fejlesztésének megfogalmazása. 1960. november 16-17-én átfogó országos, megyei és városi érdekeltségű konferenciát rendeztek „Az épülő Pécs városrendezési kérdései” címmel. Az „ügyben” megszólaltak szinte minden szakma képviselői (az építészek voltak természetesen a legtöbben), de településpolitikus is hallatta hangját (Erdélyi – Dénesi szerk. 1961). A szénbányászat mellett visszafogottan kezelték az uránbányászat hatásait (titkos volt még), illetve beépítést a városfejlesztési koncepcióba, de így is a „nagy Pécs” víziója (amely többször megjelent 1945 előtt is) maradt az „elvárás”.

Az egész országot érintő településhálózat-fejlesztési tanulmányterv elkészítését a 2046/1961/VIII. 9.) sz. Korm. határozat rendelte el. A „szocializmus alapjainak lerakása”, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását követően 1963-ban elkészült a VÁTI-ban az ország településhálózat-fejlesztési tanulmányterve, majd számozott példányokban publikálásra is került.

A tanulmányterv során szinte mindenre kiterjedően feltárták és bemutatták az ország ágazati és területi struktúráit, s kitértek a településhálózat-fejlesztési tanulmányterv és az államigazgatás területi beosztásának potenciális kölcsönhatásaira is (pp. 17-18), melynek során megállapították: „Ez a kérdés különösen fontos abban a vonatkozásba, hogy a kialakított területi egységek (régiónok, alrégiónok, falukörzetek) rendszere könnyen azt a látszatot keltheti, mintha a tervtanulmány a megyék, és járásek jelenlegi rendszerének megváltoztatását célozná. Ilyen célkitűzése a tanulmánytervnek nem volt.”

Az országot kilenc régióra (Budapest, Debrecen, Győr, Miskolc, Nagykanizsa, Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok) központtal tagolták. A Pécsi-régió (Baranya, Tolna megye, Baja és Kalocsa alrégiónok Bács-Kiskun megyéből) tanulmányterve 1960-ban már elkészült. A Pécs központú Pécsi régióban tíz alrégiónot terveztek: Dombóvár, Paks, Szekszárd, Tamási, Mohács, Pécs, Siklós, Szigetvár, Baja, Kalocsa alrégiónok-központokkal, és részletes strukturális bemutatásra (pp. 343-360). Baja „Pécshez sorolása” több korabeli gazdasági körzetesítési koncepcióban is megjelent, de Kalocsa alrégiónja „Pécshez kerülése” alapvető térszerkezeti kérdőjeleket hordozott. Baranya megye négy alrégiónjában összesen 76 falukörzet-központot (Pécsi- 32, Mohácsi – 11, Siklósi 21 – Szigetvári 12) jelöltek ki. A 76 felsorolt falukörzet-központ képezte (volna) a falusi településhálózat kisközponti alapjait.

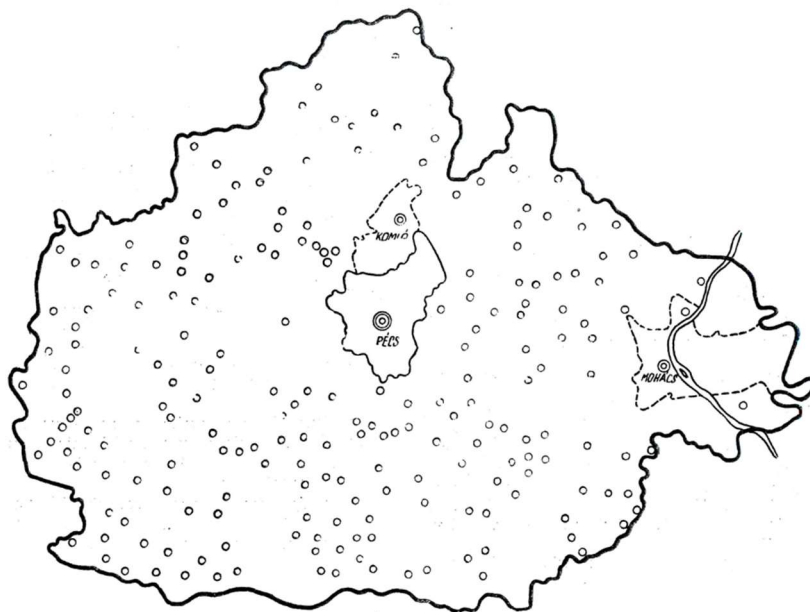
Részben a megye városhiányos területeinek csökkentése érdekében gyorsult fel Szigetvár tudatos fejlesztése. (Ipartelepítés, célcsoportos lakásépítés, szolgáltató intézményhálózat kiemelt fejlesztése.) 1966-ban a település várossá vált.

A tervtanulmány példa-jelleggel kiemelte Siklós fejlesztését (az 5905 lakosú járási székhelyet 15 ezer fős alrégión központtá kell fejleszteni.) Ennek érdekében megindult a település iparosítási folyamata. Látván az alrégión kiterjedtségét felvetették, hogy Sellyével esetleg egyfajta

társközpontként lehetne számolni. Siklós 1977-ben várossá alakult. Siklós és Harkány közigazgatási egyesítésének lehetősége különösen Harkányban került elutasításra, melynek „önálló” fejlődése is ekkor indult meg nagyobb mértékben.

Az Országos Tervhivatal a „racionálisan üzemeltethető települések alsó határát az 1960-as évek elején 8-900 főben határozta meg, ezzel szemben a tervtanulmány a falukörzet-központok kialakításával a 3000 fős körzeti lélekszámot tekintette racionális alsó határnak. (Az OT és az ÉVM, s szakmai háttérintézményei között, ha nem is éles, de folyamatosan érzékelhető feszültségek voltak az alapkérdés megítélésében.) A VÁTI-ban úgy vélték, hogy az aprófalvas területeken akár több évtized alatt fogják elérni az egyes körzetek ezt az értéket. A tervtanulmány megfogalmazott célja a népesség erőteljes települési koncentrálódási folyamatainak az elősegítése volt.

Kolta János a településhálózat-fejlesztési országos kereterv - melynek a Dél-Dunántúl, különösen Baranya megye esetében közreműködője és bírálója is volt - elfogadása után, attól némileg eltérő szemléletben, de a lényegét tekintve ugyanazokból a peremfeltételekből kiindulva fogalmazta meg saját véleményét Baranya megye távlati területfejlesztési tervét illetően (Kolta 1965). A települések demográfiai folyamatait elemezve (véleménye szerint a legátfogóbban ezek a folyamatok alapozzák meg, illetve jelzik az egyes települések életpályáját) három kategóriába sorolta a megye akkori 323 községét: fejlődő 72 (22,3%), „sztagnáló” 38 (11,8%), elhaló 213 (65,9%), s mindegyik kategóriát önálló ábrán mutatta be. Az elhaló települések térképe (2. ábra) önmaga bevallása szerint is megdöbbentette a „illetékeseket”, de Kolta János kiállt a véleménye mellett, mert úgy vélte, hogy objektív állapotot és folyamatot fogalmazott meg.

2. ábra: Baranya megye elhaló települései, 1965
Figure 2. Dying settlements of Baranya County, 1965
Forrás: Kolta, 1965

A pécsi és a baranyai politikai és szakértelmiségi vitákban az 1960-as évek közepétől nyilvánosságot kaptak a településekkel, városokkal, településhálózattal kapcsolatos fejlesztési kérdések. A legtöbb esetben nem hordoztak direkt „politikai ellenvéleményt”, de megjelent a társadalmi és politikai felelősség kérdése.

1. táblázat: Baranya megye községeinek megoszlása a tervezési előzmények minősítés; csoportjai között

Table 1: Distribution of Baranya County villages by planning history qualification; between groups

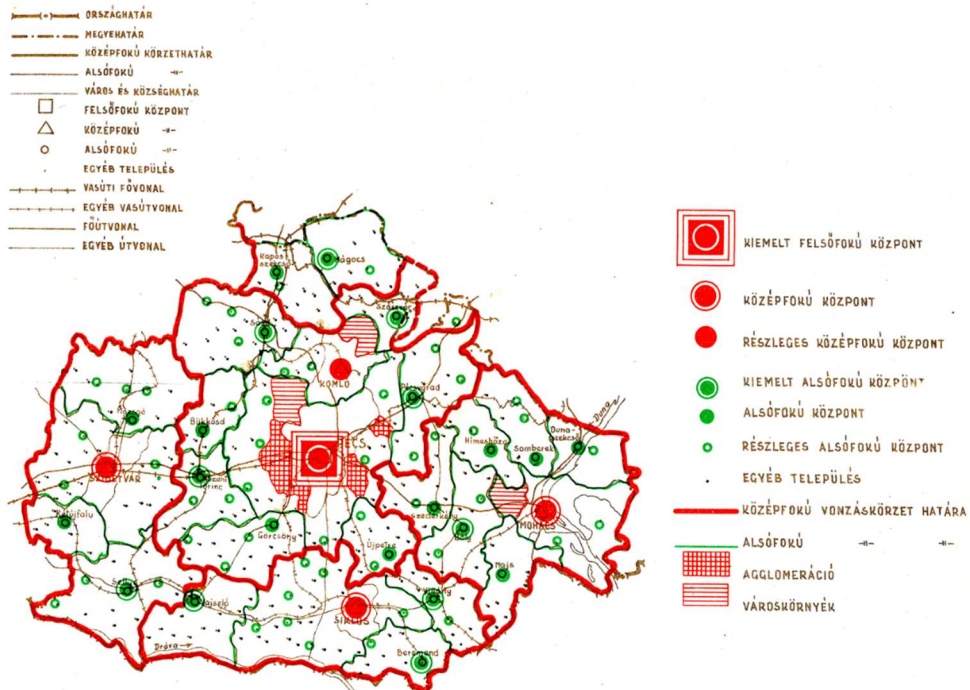
	Dr. Kolta János szerint			Megyei Tanács VB besorolása			Településhálózat fejl. Tanulmány	
	Fejlődő	Stagnáló	Elhaló	Fejlődő	Stagnáló	Elhaló	Főfalu	Mellék-falu
Mohácsi járás	7	3	22	13	8	11	10	22
Pécsi járás	18	8	36	18	18	26	13	49
Pécsváradi járás	6	1	25	11	17	4	9	23
Sásdi járás	19	11	33	14	39	10	11	52
Sellyei járás	6	4	39	13	13	23	10	39
Siklói járás	11	3	31	12	24	9	10	35
Szigetvári járás	5	5	30	11	14	15	10	30
Összesen	72	35	216	92	133	98	73	250

Forrás: Kiss, 1968

Kiss Dénes azt tette világossá, hogy a tudományos kutatónak, a megyei tanácsnak, valamint az országos, de Baranya megyére is vonatkozó tervek elkészítésekor mindenki valamilyen formában a valóságból indul ki, de számottevően eltérő módon tervezi az egyes települések, településcsoportok „jövőjét”.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után némileg újrafogalmazott Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv 1969-ben a felsőfokú központok mellett életre hívta a részleges felsőfokú központ kategóriáját. Pécs felsőfokú, Kaposvár, Szekszárd részleges felsőfokú központ lett, Baranyában Mohács, Siklós, Szigetvár lett középfokú központ. Ettől kezdve a Pécs központ és a „három déli periféria-ellenpólus” vált a megye térszerkezeti szemléletének alapjává. A Keretterv az ország akkori község és városállományának (3178) 67,2%-át (2137) sorolta be a „falu” kategóriájába, melyek semmilyen érdemi fejlesztésre nem számíthattak. A „szocialista piacgazdaság” kialakításának első, bizonytalan lépései már „rontották” a falvak esélyeit.

1971-ben nem csak az ország, de ahhoz kapcsolódva elkészült Baranya megye településhálózat-fejlesztési terve is (VÁTI 1971). A terv készítésekor figyelembe vettek minden korábbi országos, megyei kutatási eredményt, kidolgozott koncepciót. 1970-ben több fórumon egyeztetésekre, részletes tárgyalásokra került sor a megyei párt- és tanácsi vezetéssel, majd szélesebb körben is. (Az egyeztetéseken többször részt vett Kolta János is.) A megye településhálózat-fejlesztési tervét a megyei tanács 1971. augusztus 25-i ülésén elfogadta (3. ábra).

3.ábra: Baranya megye tervezett településhálózata, 2000
 Figure 3. Planned settlement network of Baranya County for 2000
 Forrás: VÁTI 1971

A tervezet vitáikor Baranya megye öt járásra (Mohácsi, Pécsi, Sásdi, Siklósi, Szigetvári), négy városra (Komló, Mohács, Pécs, Szigetvár), és 316 községre tagolódott. A községek közül négy nagyközség, 17 önálló tanácsú község, 85 pedig községi közös tanács székhelyközsége volt. 116 községben már csak tanácsai kirendeltségek működtek. Ez azt is jelenti egyben, hogy a megyében a községi tanácsok „körzeti jellegű integrációja” 1970-re, tehát az OTK és a Baranya megyei településhálózat-fejlesztési koncepció elfogadása előtt végbement. A folyamatos kérdőjel, hogy mely struktúra-elem (közigazgatás) alkalmazkodjon a másikhoz (településhálózat-fejlesztés) lényegében 1970-re eldőlt.

A Terv – a megye demográfiai, gazdasági, közlekedési, ellátási, települési stb. állapotának komplex áttekintése, értékelése után két ütemre (1985-ig, illetve 2000-ig) osztva fogalmazta meg a települések megyén belüli regionális szerepkörét. A 2000-re kialakítandó struktúra érdekében ütemezték a különböző lépéseket.

A megyei terv – mint az országos is – a különböző hierarchikus szinteken megfogalmazott központokra, a városi és községi központhálózat megerősítésére koncentrált. Az adott szinten közelítéseket tervezett az ellátást és a közszolgáltatásokat illetően, a különböző központok között így a differenciálódást szinte természetes módon legitimálta. Már az induló állapot legnagyobb vesztese a 232 „egyéb” település lett. (A továbbiakban a megyei statisztikai évkönyv „A települések intézményi ellátottsága központi szerepkör szerint”, valamint a „Fontosabb adatok települések szerint” statisztikai táblázatai dokumentálták a települések közötti ellátottsági különbségek növekedését. Egyértelmű az „egyéb” kategóriájú települések folyamatos intézményvesztése.

A településhálózat-fejlesztési terv és a közigazgatás-racionalizálási törekvések a megyei és városi politikai és tanácsai vezetés szintjén is összekapcsolódtak (Czente Gy. 1974). Czente kiinduló pontja az volt, hogy a megye aprófalvas jellegű településszerkezete országos tekintetben is egyediségeket hordoz, a gazdaság, a társadalom, sőt a falvak modernizációja „megköveteli” a

népesség koncentrációját nagyobb lélekszű településekben. Úgy vélte, hogy „annak ellenére, hogy a kis falusi települések fenntartása az állam háztartását aránytalanul terheli” a történetileg kialakult struktúra bázisán szinte lehetetlen sikereket elérni.

Mind országos (Szelényi Iván), mind pedig megyei tekintetben (Kolta János) tájékozott a kérdéskör megítélését illetően. A maga megyei megközelítésében megfogalmazza azt, hogy a korlátozott anyagi lehetőségek nem teszik lehetővé az apró települések fejlesztését, amelyek többségében önfelzárkózás sincs, ugyanakkor a fejlesztések elmaradása potenciálisan nagyon súlyos kérdéseket vet fel: „... szabad-e mesterséges beavatkozással gyorsítani ezek elhalását, vagy jobb minimális fejlesztés mellett kivárni a népesség elvándorlását?” A falvakból való elköltözést nem adminisztratív eszközökkel, hanem „áttelepítési segély” nyújtásával gyorsította volna meg. Az áttelepedési segély 5-10 ezer (akkori) forint lett volna családonként.

Sajátos „gazdaságossági megfontolásokat” vetett fel a megye bekötőút építési kapcsán. Úgy vélte, hogy a IV. ötéves tervben 14 kis település „áll sorban” bekötőút építéséért, ezekben 2800 fő él. Számításai szerint a bekötőút költségei meghaladják a „14 település értékét”. Gyűrűfű helyzetének megoldását elfogadható példaként említette.

Az elemzés abból a szempontból tanulságos, hogy a megyei párt és tanácsai vezetés számára „belső szakértői szinten” már 1974-ben világos volt, hogy a településhálózat-fejlesztés és a közigazgatás (tanácsrendszer) összehangolása nem egyszerű feladat, súlyos társadalmi és települési konfliktusokat hordoz. Nem az „elhallgatás”, hanem a „kibeszélés”, az őszinte és nyilvános vita vezethet társadalmilag leginkább legitimált eredményekre.

Az egyre inkább súlyosbodó makrogazdasági nehézségek mellett az 1970-es évek végére világossá vált, hogy a település- és településhálózat-fejlesztésre fordítható szűkebb erőforrások nem teszik lehetővé a korábban megfogalmazott célkitűzések elérését. Az OTK módosítása, avagy „kivezetése” politikai kérdéssé vált az 1980-as évek elejére. A 12/1980-1985. (IV. 26.) OGY határozat a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól a kivezetés mellett döntött. Az OTK hatályon kívül helyezése maga után vonta a megyei településhálózat-fejlesztési terv hatályon kívül helyezését is.

Lábjegyzet

1 A tanulmány az általa szerkesztett Pécsi Műszaki Szemlében jelent meg, de a szerkesztőség lábjegyzetben megjegyzést fűzött hozzá: „A tanulmányban foglaltak a szerző elméleti megfontolásokkal kialakult *egyéni véleményét tartalmazzák, melyeket semmiféle illetékes fórum még nem tárgyalta és nem tette magáévá*”.

1977 őszétől haláláig nagyon sokszor beszélgettem vele az Anna utcai lakásán. Folyamatosan dokumentálta tanulmányainak visszhangját, s olyan leveleket mutatott, melyek az Ő számára a „műveletlenek gyalázkodásai” voltak. Gyűrűfű okán nem csak véleményeket, de fenyegetéseket is kapott. (Az akkor még Somogy megyéhez, a Szigetvári járás északi részéhez tartozó Boldogasszonyfalván, pedagógus családban született (1907. május 23.) Gyermekkorától kezdve folyamatosan és nyitott szemmel járta a vidéket. Már a két világháború közötti időszakban, pécsi joghallgatóként kialakult benne az a felfogás, hogy a kis lélekszű falvaknak nincs jövőjük. Községi, majd körjegyzőségi jegyzőként ebben a szellemben jelentetett meg rövidebb, közigazgatás-racionalizálási javaslatokat tartalmazó tanulmányokat már 1945 előtt is.) Haláláig (1983. december 25.) meg volt győződve igazáról. A legsajátosabb megjegyzése – mintegy védekezésből - az volt, hogy „nem ő ment a párt után, hanem a párt őt követte a kistelepülések körzetesítési kérdésében”.

Összegzés

Az 1949-1990 közötti államszocialista korszak a modernizációs törekvések (utolérési kísérletek) időszakának tekinthető. Az adminisztratív úton szervezett és ellenőrzött társadalom keretei között felértékelődött a közigazgatás területi és központrendszer, valamint közszolgáltatási funkciója.

A nagypolitikai összefüggések (1948-tól a magyar-jugoszláv viszony kiéleződése, a kerítések, az aknamezők és a déli védelmi rendszer építése, az uránbányászattal kapcsolatos magyar-szovjet szerződések) megjelentek a területi és településpolitikában is.

Az országos folyamatok központi meghatározói a területfejlesztés területén az Országos Tervhivatal, a városfejlesztés tekintetében az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium voltak. A szereplők több tekintetben kisebb-nagyobb mértékben eltérő módon kívántak beavatkozni a Baranya megyei folyamatokba.

Baranya megye párt- és tanácsi vezetőinek volt némi szerepük a megyére vonatkozó tervek alakításának egyeztetési folyamatában, de csak az 1960-as évektől fogva nőtt meg a lehetőségük igazán.

Irodalomjegyzék

A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága 1982. október 14- 15 én a magyarországi falusi települések fejlesztési kérdései címmel rendezett konferencia anyaga. - Településtudományi Közlemények No. 31. Budapest, 1982.

A szocialista átalakulás jellemzői falun. (Országos elméleti tanácskozás Kecskemét, 1982. november 24-26.) Budapest 1983: Kossuth Könyvkiadó.

Baranya megye VI. ötéves területfejlesztési terve. Pécs: 1981. Baranya megyei Tanács Tervosztálya.

CZENTE GY. (1974): Baranya megye állami területi közigazgatásának alakulása a településhálózat-fejlesztési koncepció keretében. (Községezetünk problémái.) Budapest: Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézet. A helyi-területi igazgatás fejlesztése.

CSANÁLOSI S. (1982): Pécs funkcionális településmorfológiai sajátosságainak alakulása és jelenlegi képe. Pécs: PTE Tanárképző Kara.

CSAPÓ T. - KOCSIS ZS. (szerk. 2011): Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre: szuburbanizáció, aprófalvak, településszerkezet. Szombathely: Savaria University Press.

DÁNYI P. (1976): A községi tanácsok működése, szervezete, feladataik. In: KULCSÁR V. szerk. pp. 287-318.

ERDÉLYI E. – DÉNESI Ö. (szerk.) (1961): Az épülő Pécs városrendezési kérdései. (Az 1960. november 16-17-én Pécsen megtartott ankét anyaga.) Pécs: Pécs Megyei Jogú Városi Tanács VB.

ERDŐSI F. (1981): A dél-dunántúli megyeközpontok tömegközlekedési összeköttetés rendszerének fejlődése, hierarchikus tagozódása és intenzitása. IN: Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere. (szerk. Tóth T.) Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézete 157-183.

ERDŐSI F.-HAJDÚ Z.-HRUBI L. (1985): A vonzaskörzeti viszonyok alakulása Baranya megyében a felszabadulás óta. IN: Államigazgatás, terület- és településpolitika: tanulmányok Baranya megyéből. (szerk.: Ádám A. – Farkas K.) Pécs: JPTE ÁJK, 65-81.

FEHÉR I. (1996): A soknemzetiségű Baranya a 20. században. Pécs: Pro Pannónia.

FOLLAJTÁR E. (1942): Baranya vármegye eltűnt helységei. Pécs: Magyar Szociográfiai Intézet. Községi Adattár No. 4.

GUNDA B. (szerk. 1936): Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Budapest.

HAJDÚ Z. (1979): A településhálózat differenciálódásának tényezői a Siklói járásban. *Földrajzi Közlemények*, 4. 282-291.

HAJDÚ Z. (1980): Prinz Gyula közigazgatásföldrajzi munkássága. *Földrajzi Értesítő*, 1. 1-17.

HAJDÚ Z. (1987): Közigazgatási és ellátási körzetesítések a Dél-Dunántúl falusi településhálózatában (1950-1980). IN: A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete. (szerk.: Degré A. - Foki I.) Zalaegerszeg: Zala Megyei Könyvtár, Zala Megyei Levéltár, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 145-168.

- HORVÁTH L. – MÁRKI L. (1968): Városfejlesztés Pécs várospolitikájában. *Városépítés*, 4. 1. 2-3.
- IGNITS GY. – KAPITÁNY B. (2007): „Elnéptelenedett” települések Baranyában. *Területi Statisztika*, 2. 135-150.
- KISS D. (1968): A baranyai mezőgazdasági településrend változása. *Városépítés*, 4. 1. 17-22.
- KOLTA J. (1954): A gazdaságföldrajzi rayonírozás néhány elméleti kérdése és adatok Baranya megye rayonbeosztásához. *Földrajzi Közlemények*, 3. 199-219.
- KOLTA J. (1956): Tervezési feladatok Baranya megyében településföldrajzi vizsgálatok alapján. Pécs: Dunántúli Tudományos Intézet. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, No. 7.)
- KOLTA J. (1965): Adalékok Baranya megye távlati településfejlesztési tervéhez. *Pécsi Műszaki Szemle*, 3. 5-19.
- KOLTA J. (1967): A népesség- és településföldrajzi kutatómunka tudományos eredményeinek gyakorlati alkalmazása Magyarország délkelet-dunántúli részén. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet. *Közlemények*, No. 4.
- KSH Baranya Megyei Igazgatósága (1976): Baranya megye statisztikai évkönyve, 1975. Pécs.
- KSH Baranya Megyei Igazgatósága (1986): Baranya megye statisztikai évkönyve, 1985. Pécs.
- KSH Baranya Megyei Igazgatósága (1991): Baranya megye statisztikai évkönyve, 1990. Pécs.
- KSH: 1949. évi népszámlálás, 9. kötet. Demográfiai eredmények. Budapest: Állami nyomda.
- KOVACSICS J. (2001): Magyarország történeti statisztikai helységnevtára 18. Baranya megye. Budapest: KSH.
- KRASSÓ S. (2011): Kötéltánc. Adalékok a pécsi zsidóság és Pécs 20. századi történetéhez. Pécs: Pannónia Könyvek.
- KRAUTER GY. (1977): Baranyai utak. Pécs: KPM Pécsi Közúti Igazgatóság.
- KULCSÁR V. (szerk. 1976): A változó falu. Budapest: Gondolat.
- NÉMETH J.-NÉ et al. (szerk. 1986): Baranya megyei pártértekezletek dokumentumai (1946 – 1975). Pécs, MSZMP Baranya Megyei Bizottsága.
- SZABÓ PÁL Z. (1926): Pécs környékének településföldrajzához. Pécs: Danubia. *Geographia Pannonica* I.
- SZENYÉRI Z. (2001): Baranya és Tolna megye német kisebbsége etnikai földrajzi vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig. Pécs: PTE Természettudományi Kar, Ph.D. értekezés.
- VÁTI (1971): Baranya megye településhálózatának fejlesztési terve. Budapest, VÁTI.
- VÁTI (1978): Baranya megye településhálózata fejlesztési tervének 1978. évi felülvizsgálata. Budapest, VÁTI.